

“ODOUR/HID” VA “FRAGRANCE/IS” MAZMUNLI LISONIY BIRLIKLARNING ANTONIMIK XUSUSIYATLARI: CHOG’ISHTIRMA-SEMANTIK TAHLIL

Uzoqova Durdona Baxtiyor qizi

Magistratura ikkinchi bosqich talabasi

Termiz Davlat Universiteti

E-mail: durdonauzoqova936@gmail.com

Abdullayeva Nilufar Ramazonovna

PhD. Termiz Davlat Universiteti E-mail: abdullayevanilufar480@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20205072>

Annotatsiya: Ushbu maqolada (tezisda) ingliz va o'zbek tillarida insonning hid bilish sezgisi bilan bog'liq bo'lgan olfaktiv leksika, xususan, “odour/hid” hamda “fragrance/is” konseptlarini ifodalovchi lisoniy birliklarning antonimik (zid ma'noli) xususiyatlari qiyosiy-semantik jihatdan tahlil qilinadi. Har ikki tilda hid bildiruvchi so'zlarning ameliorativ (ijobiy, yoqimli) va peyorativ (salbiy, yoqimsiz) semalar atrofida qutblanishi, morfologik, leksik hamda kontekstual antonimiya hosil qilish yo'llari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Olfaktiv leksika, antonimiya, qutblanish, konsept, hid, is, odour, fragrance, ameliorativ, peyorativ, leksik-semantik ziddiyat.

Tilshunoslikda insonning borliqni idrok etishi bilan bog'liq bo'lgan perseptiv (sezgi) leksikasi, jumladan, olfaktiv (hid bilish) qatlami doimo tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Hid insonning atrof-muhitni o'rganishida eng qadimiy va hissiyotga eng boy kognitiv vositalardan biridir. O'zbek va ingliz tillarida hid bildiruvchi leksik birliklar nafaqat obyektiv borliqdagi hidlarni nomlaydi, balki til egalarining estetik, madaniy va emotsional bahosini ham ifodalaydi. Shuning uchun ham hid bildiruvchi so'zlar nutqda sof neytral (batarof) holatdan ko'ra ko'proq baholovchi, ijobiy yoki salbiy bo'yoqdorlikka ega bo'lgan lisoniy birliklar sifatida qatnashadi. Ushbu tadqiqotning asosiy obyekti sifatida ingliz tilidagi “odour, fragrance, smell, scent, aroma, stink” hamda o'zbek tilidagi “hid, is, ifor, tarovat, badbo'y, sassiq, qo'lansa” kabi birliklar tanlangan. Asosiy e'tibor bu lisoniy birliklarning o'zaro qanday qilib zid ma'noli (antonimik) paradigmalarni hosil qilishiga qaratiladi.

Antonimiya – tildagi so'zlarning o'zaro qarama-qarshi ma'no ifodalash hodisasidir. Olfaktiv leksikada antonimiya asosan “yoqimli” va “yoqimsiz” degan ikkita ulkan makrosema (qutb) atrofida yuzaga keladi. Bu insonning biologik va ruhiy tabiati bilan bog'liq: inson miyasi hidlarni birinchi navbatda xavfsiz (yoqimli, tortuvchi) va xavfli (yoqimsiz, itaruvchi, buzilganlik belgisi) toifalarga ajratadi. Tilda bu holat lisoniy birliklarning “ameliorativ” (ijobiy bo'yoqdor) va “peyorativ” (salbiy bo'yoqdor) leksemalarga ajralishiga olib keladi. Qiyoslanayotgan tillarda neytral (batarof) ma'noni ifodalovchi tushunchalar (“smell” - ingliz tilida, “hid” - o'zbek tilida) markazda turadi va qolgan barcha so'zlar shu markazga nisbatan ijobiy yoki salbiy tomonga og'adi. Ingliz tilida hidni ifodalovchi boy sinonimik va antonimik qator mavjud. Bu qatorda “fragrance” va “odour” leksemalari bir-biriga zidlangan ikkita muhim konseptni ifodalaydi: Fragrance (Is, ifor, xushbo'y hid) - bu leksema tilda har doim ijobiy (ameliorativ) ma'noga ega. U asosan gullar, o'simliklar, atirlar va toza havoga nisbatan ishlatiladi. Semantik tarkibida “estetik lazzat bag'ishlovchi”, “nafis”, “tinchlantiruvchi” kabi semalar mavjud. Sinonimlari: Scent (ko'pincha tabiiy ijobiy hid), aroma (ko'pincha qahva, taom kabi ishtaha ochuvchi hidlar), perfume. Odour (Hid, ko'pincha badbo'y hid): Ilmiy uslubda “odour” (yoki Amerika inglizchasida “odor”) neytral holatda har qanday hidni anglatishi mumkin (masalan, “body odour” - tana hidi). Ammo umumiy nutqda “odour” peyorativlashish (salbiy ma'noga ko'chish)

xususiyatiga ega. Qachonki narsaning hidi yoqimsiz bo'lsa, inglizlar “smell” dan ko'ra “odour” ni ko'proq salbiy konnotatsiyada qo'llaydilar. Sof salbiy antonimlar: Stench (o'ta kuchli, chidab bo'lmas badbo'y hid, masalan, o'limtik yoki kanalizatsiya hidi), stink (sasqiq hid), reek (o'tkir, badbo'y hid), malodour.

Antonimik juftliklar misolida

1. Sweet fragrance (shirin ifor) <—> Foul stench (jirkanch badbo'y hid)
2. Pleasant aroma (yoqimli tarovat) <—> Pungent odour (o'tkir/badbo'y hid)

Bu yerda biz nafaqat otlarning o'zida (fragrance va stench), balki ular bilan birikib keluvchi sifatlarda (sweet va foul) ham leksik-semantik antonimiyani kuzatamiz.

O'zbek tilida olfaktiv leksika arab, fors-tojik va turkiy qatlam so'zlarining qorishmasidan iborat bo'lib, o'ziga xos antonimik xilma-xillikni namoyon etadi. Markaziy konseptlar sifatida “hid” va “is” so'zlarini olish mumkin. Hid - o'zbek tilida absolyut neytral so'z. U hamma narsaga nisbatan ishlatilaveradi. Antonimik munosabatga kirishishi uchun unga albatta sifatlovchi qo'shilishi kerak (yaxshi hid – yomon hid). Is esa so'zning semantikasi ancha murakkab. Dialektlar va tarixiy matnlarda “is” ba'zan yoqimsiz hidni (masalan, gazdan is chiqdi, is tegdi) anglati-da, zamonaviy adabiy tilda u ko'proq ijobiy yoki nozik hidlarga nisbatan (gullarning isi, yorning isi) ishlatiladi. Ifor, Tarovat, Xushbo'ylik (Fragrance ekvivalentlari): Bu so'zlar sof ameliorativ ma'noga ega bo'lib, inson ruhini ko'taruvchi, xush yoquvchi hidlarni ifodalaydi. Qo'lansa, Sassiqlik, Badbo'ylik, Ufunat (Odour/Stench ekvivalentlari): Bu qator ijobiy hidlarga nisbatan keskin qarama-qarshi qo'yiladi. “Qo'lansa” ko'pincha ter yoki kirning hidiga, “sassiq” aynigan oziq-ovqat yoki suvga, “ufunat” esa havoni qoplab oluvchi keng ko'lamlilikka nisbatan aytiladi.

O'zbek tilida hidning faqat yoqimli/yoqimsizligi emas, intensivligi (kuchi) bo'yicha ham antonimiyasi mavjud. Masalan:

Anqimoqlik (Xushbo'y hidning kuchli tarqalishi) <—> Sasimoqlik, qo'lansa hid taratmoqlik (Badbo'y hidning kuchli tarqalishi)

Dimog'ni chog' qiluvchi hid (kuchsiz, lekin yoqimli) <—> Dimog'ni yorgudek o'tkir hid (kuchli va ko'pincha yoqimsiz)

Olfaktiv leksikada antonimlar faqat boshqa-boshqa o'zakli so'zlar (leksik antonimlar) orqali emas, balki affikslar (morfologik usul) yordamida ham yasaladi.

O'zbek tilida "bo'y" (hid) o'zagi fors-tojik tilidan o'zlashgan qadimiy leksema bo'lib, u asosan antonimik prefikslar yordamida o'z ma'nosini qutblashtiradi:

Xush- (yaxshi, yoqimli) + bo'y = Xushbo'y (Fragrant)

Bad- (yomon, yoqimsiz) + bo'y = Badbo'y (Malodorous/Stinky)

Bu “xushbo'y” – “badbo'y” juftligi o'zbek tilidagi olfaktiv antonimiyaning eng mukammal va ko'p qullaniladigan namunasi. Shuningdek, “xushta'm - badta'm, xushis - badis” kabi variantlari ham mavjud. Ingliz tilida ham bunday yasalishlarni uchratish mumkin, garchi u o'zbek tilidagi kabi muntazam bo'lmas-da: “Odorous” (hidli) so'ziga “mal-” (yomon) prefiksi qo'shilishi orqali salbiy qutbdagi antonim yasaladi: “Malodorous” (badbo'y). Suffikslar orqali “scented” (xushbo'ylantirilgan, iforli) <—> “Scentless” (hidsiz, is-siz). Bu yerda ijobiy tushuncha va uning inkor etilishi o'rtasida ziddiyat bor. Til muloqot jarayonida yashar ekan, so'zlarning antonimik munosabati ma'lum bir matn (kontekst) va so'zlovchining pragmatik maqsadiga qarab o'zgarishi mumkin. Bitta obyektning hidi bir vaziyatda ijobiy konsept, boshqa vaziyatda salbiy konsept sifatida kelishi mumkin. Masalan, pishloq (cheese) hidi oziq-ovqat

mutaxassisi yoki gurman uchun “aroma” (ijobiy is) sanalsa, uni yoqtirmaydigan inson uchun “stink” yoki “strong odour” (badbo'y hid) sifatida baholanadi.

Ingliz adabiyotida badiiy tasvir vositasi sifatida ba'zan “fragrance” so'zi kinoya o'rnida yoqimsiz hidlarga nisbatan ham (ironiya) ishlatilishi kuzatiladi, bunda asl lisoniy ma'noga zid bo'lgan pragmatik antonimiya yuzaga keladi.

O'zbek xalq maqollari va iboralarida ham hid orqali ijobiy-salbiy ziddiyatni berish an'anasi bor: “Gul o'z hididan mast, piyoz o'z isidan past” kabi maqollarda gulning xushbo'yligi piyozning o'tkir (ko'z yoshartiruvchi) hidiga qarama-qarshi qoyilib, ijtimoiy tabaqalanish yoki inson xarakteridagi ziddiyatlar olfaktiv metaforalar orqali tushuntiriladi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilidagi “odour/fragrance” hamda o'zbek tilidagi “hid/is” konseptlari doirasidagi lisoniy birliklar nihoyatda faol antonimik xususiyatlarga ega. Tadqiqot va qiyosiy tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: Har ikki tilda hid bildiruvchi so'zlar markaziy neytral tushunchadan yiroqlashib, “yoqimli (ameliorativ)” va “yoqimsiz (peyorativ)” qutblarga bo'linishga kuchli moyillikka ega. Ingliz tilida ijobiy va salbiy hidlarni ifodalovchi mustaqil o'zakli so'zlar (fragrance, aroma, scent — stink, stench, reek) ko'proq bo'lsa, o'zbek tilida bu holat maxsus sifatlar (xushbo'y, badbo'y, qo'lansa, tarovatli) bilan birgalikda yuzaga chiqadi. O'zbek tilida xush- va bad- prefikslari orqali antonim yasash juda faol jarayon hisoblanadi va bu tillararo qiyosda o'zbek tilining o'ziga xos uslubiy yutug'i sanaladi. Antonimik munosabatlar shunchaki lug'aviy ziddiyat emas, balki ingliz va o'zbek xalqlarining borliqni estetik qabul qilish qoliplarini aks ettiruvchi lisoniy ko'zgudir. Tarjima amaliyotida “odour” va “fragrance” konseptlarini o'girishda ularning qaysi qutbga tegishli ekanligini hisobga olish matnning adekvatligi va ta'sirchanligini kafolatlaydi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Hojiyev A. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
2. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press, 2015.
3. Bo'ronov J. Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
4. Cruse, D. A. Lexical Semantics. Cambridge University Press, 1986. (Antonimiya va uning leksik xususiyatlari bo'yicha).
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi – uning ijtimoiy tabiati bilan bog'liq. – Toshkent, 2012.